

אליזבט גולדוין

מיהו יהודי? מהות או הבניה?

תקציר: המציאות היהודית העכשווית היא חדשה לחלוטין עבור כל צורות הקיום היהודי בארץ ובעולם, מציאות שלדעת כותבת המאמר מזמינה ומצריכה כלים חדשים להתמודדות, לחשיבה יצירתית ולפעולה מסוג חדש. הפנייה אל אמצעים מוכרים כדי להגיב על החדש אינה מספקת מענה משביע רצון. זו נקודת המוצא לדיון בסוגיה אחת מרכזית. הדיון בשאלה הנדרשה והחשובה "מיהו יהודי?" מתקיים כאן בכלים מיובאים משיח זהות ליברלי, שטרם נעשה בהם שימוש בשיח הזהות היהודי (עד כמה שידוע לי). התשובה לשאלה, האם היהדות היא תכונה מולדת או שמא היא הבניה תרבותית-חברתית? היא בעלת השלכות מוסריות ופוליטיות מרחיקות לכת עבור מדינת ישראל ויהדות העולם. ההלכה, המספקת את התשובה הרווחת ביותר וגם הממלכתית לשאלה, משיבה תשובה מהותנית. אופציית ההבניה מוצעת כאן כאלטרנטיבה, שיתרונות רבים לה, על אף חסרונותיה.

מילות מפתח: יהודי, הלכה, מהותנות, הבניה, תרבות, זהות, גיור סוציולוגי.

מיהו יהודי?

מבוא

עידן זה בחיי העם היהודי, היהדות והיהודים שונה מכל מה שהיה לפניו. חלק ניכר מהיהודים היום אינם מגדירים את עצמם כאנשים דתיים ואינם מחויבים לשום סוג של הלכה, אבל מגדירים את עצמם כיהודים. אם בעבר הייתה הדת חלק הכרחי ומובן מאליו בהגדרת זהותו של אדם בכלל, ושל יהודי בפרט, הרי שאין זה כך היום. חידוש נוסף, רוב היהודים בתפוצות חיים במדינות שבהן מתקיים שוויון זכויות וחובות מלא ליהודים. זהו מצב שאין לו תקדים בהיסטוריה. חידוש נוסף, וחשוב בהקשר זה, הוא קיומה של מדינת ישראל. מרבית יהודי העולם חיים היום כרוב במדינה ריבונית, דמוקרטית, המצהירה על שוויון זכויות לכל אזרחיה ללא הבדל דת גזע ומין. המדינה, שרוב אזרחיה יהודים, שולטת היום על מיעוטים לא-יהודים. גם לצירוף המורכב של רוב יהודי השולט במיעוטים שונים, אך מתוך הצהרה וכוונה של שוויון, אין תקדים בהיסטוריה.¹

1. ראו גם שביד אליעזר: "יהודים בישראל ובעולם: זהויות מתרחקות" בספר ליבוכיץ' מאיה, אריאל-יואל דוד, ענברי מוטי (עורכים), מיהו יהודי בימינו? רב-שיח בשאלת הזהות היהודית, ידיעות אחרונות, תל-אביב 2006, 114-126.

מציאות חדשה זו יוצרת כורח ואף הזדמנות לחשיבה חדשה, ליצירת אופני יהודיות חדשים ואחרים. גם אם רוב רובם של היהודים לאורך הדורות, ובמרחבים הגיאוגרפיים השונים שבהם חיו, זיהו את עצמם כיהודים דרך הדת וההלכה; גם אם הדת וההלכה היו המכנה המשותף הממשי ביניהם, הרי שקביעה זו אינה תקפה עוד בדורות האחרונים. וכשם שכאשר נחרב בית המקדש נדרש מדרש חדש שיתרגם את המסורת היהודית לעידן שלאחר המקדש, יש ליצור היום את המדרש, או ליתר דיוק, המדרשים, שיתרגמו את המסורת היהודית לעידן שבו המציאות השתנתה לכלי הכר. יש לעצב את היהדות מחדש, כך שתתאים עצמה למציאות זו. מאמר זה הוא ניסיון לחשוב על תחום אחד בכיוון זה, תחום הגדרת הזהות היהודית.

בתחילתו של מאמר זה חשוב לי לציין שאין כוונתו לקבוע, האם ראוי לו לאדם להגדיר את עצמו כיהודי. מאמר זה אינו מופנה למי שאינו רוצה להיות מוגדר כיהודי (בין אם הוא מוגדר כך על-ידי אחרים ובין אם לא). לא משום שנמצא פסול בעמדה זו. לדעתי, אין בה פסול. אלא משום שאדם שאינו מבקש לעצמו הגדרת "יהודי", כנראה לא יראה חשיבות בשאלות העומדות כאן לדיון, "מיהו יהודי?" ומהי משמעות ההגדרה הזו?

הגדרת הזהות היהודית על פי ההלכה והשלכותיה

במדינת ישראל יש היום לשאלה "מיהו יהודי?" ולתשובות הניתנות לה משמעות והשלכות משפטיות ואזרחיות מרחיקות לכת: דתו של אדם מקנה לו או מונעת ממנו את הזכות לקבל אזרחות, והיא קובעת את הדרך שבה יינשא, יתגרש וייקבר, או שזכויות אלה ישללו ממנו. שכן נקבע בחוק, שהאחריות על נושאים אלה ניתנת לבתי דין דתיים, כך שנוצרי יינשא בכנסיה, אישה מוסלמית תתגרש בבית דין שרעי, ומי שאין לו דת לא יוכל להיקבר בבתי הקברות הממומנים בידי המדינה ויצטרך להשקיע ממון רב בקבורה בבית קברות פרטי, אם בכלל יימצא לו מקום. כך שמעבר לכל ההשלכות החברתיות, הדתיות והאחרות, שיכולות להיות לשאלה זו, היא גם בעלת השתמעויות פוליטיות ומוסריות.

אפתח בסקירה מקוצרת של מצב הדברים המשפטי במדינת ישראל ומה שנגזר ממנו. חוק השבות, שהתקבל בכנסת ב-5.7.1950, קובע: "כל יהודי זכאי לעלות ארצה". החוק מסייג קביעה גורפת זו לאנשים שאינם פוגעים בחוק או בעם היהודי, אך לא מופיעה בחוק שום הגדרה למילה "יהודי". נראה שהשאלה "מיהו יהודי?" לא ממש העסיקה את המחוקקים. היה ברור שמי שרוצה לחיות במדינת ישראל כיהודי, הוא מן הסתם יהודי. מדינת ישראל היתה מדינה צעירה, ענייה ולא בטוחה, שנאבקה על זכות קיומה מול ארצות ערב והערבים הפלשתינים. ההבחנה בין ערבי ליהודי נראתה ברורה ומוכנת מאליה למחוקקים.² בשנת 1958 פירסם שר הפנים, ישראל ברייהודה, הנחיות, לפיהן יש להסתפק בהצהרה

2. "כל בן אדם שיבוא אלי ויגיד 'אני יהודי', ואין לי סיבה לחשוב שהוא פושע ורוצה להגיד לי שהוא יהודי כדי לבצע איזה פשע, אני אקבל אותו כיהודי". דוד בן גוריון, מתוך דברים בכינוס המרכזי של רבני אמריקה, 1970 (CCAR תרגום: תמר פוקס) מצוטט שם, 65.

בתוספת לב של העולים בדבר יהדותם. הנחיות אלה מניחות שההשתייכות ללאום היהודי נקבעת על-פי הרגשתו הסובייקטיבית של האדם. הנחיות אלה בוטלו על-ידי דוד בן-גוריון, עקב לחץ מאסיבי של המפלגות הדתיות.³

בשנת 1970, בעקבות "פרשת שליט", שבה ילדים לאב יהודי ואם לא-יהודיה קיבלו אישור מבג"צ להירשם כאזרחים בעלי לאום יהודי וחסרי דת, נחקק תיקון לחוק השבות, סעיף 4ב, בזו הלשון:

לעניין חוק זה, "יהודי" – מי שנולד לאם יהודיה או שנתגייר, והוא אינו בן דת אחרת. זוהי הגדרה הלכתית. מדינת ישראל החליטה, בלחץ המפלגות הדתיות, לקבל לספר החוקים שלה הגדרה הלכתית ל"יהודי". ובכל זאת, הוחלט להעניק את הזכות ליהנות מחוק השבות לאוכלוסייה נוספת, ככתוב בסעיף 4א לאותו תיקון בחוק:

4א. (א) הזכויות של יהודי לפי חוק זה והזכויות של עולה לפי חוק האזרחות, תשי"ב-1952 [2], וכן הזכויות של עולה לפי כל חיקוק אחר, מוקנות גם לילד ולנכד של יהודי, לבן זוג של יהודי ולבן זוג של ילד ושל נכד של יהודי; להוציא אדם שהיה יהודי והמיר דתו מרצון.

(ב) אין נפקא מינה אם יהודי שמכוחו נתבעת זכות לפי סעיף קטן (א), בעודו בחיים או לאו ואם עלה ארצה או לאו.

חוק זה יצר מצב שבו יש בארץ מאות אלפי אנשים שנהנים מחוק השבות, אבל אינם מוגדרים על פי ההלכה, ולכן גם על פי החוק הישראלי, כיהודים. התוצאה היא שאין להם דרך להינשא, להתגרש ולהיקבר כחוק. קשה מאוד להצדיק מצב זה מכל בחינה: מוסרית, משפטית, חברתית, אישית או ציבורית.

אם לא די בכך, הרי שהמילה "נתגייר" המופיעה בחוק, גם היא מהווה סלע מחלוקת איתן בין הרבנות הישראלית, שהיא מוסד ממלכתי אך רבניה הם ברובם הגדול חרדים לא-ציונים ומיעוטם נציגי הציונות הדתית,⁴ לבין הזרמים הדתיים האחרים, שהם מיעוט בארץ אבל מייצגים יהודים רבים בתפוצות.

3. שם, 7-8.

4. כיום מתנהל גם מאבק עיקש על הזכות לגייר במדינת ישראל בין הזרם החרדי ובין הזרם הציוני-דתי בתוך הרבנות הראשית. רבני הציונות הדתית, המבינים היטב את הפוטנציאל הדמוגרפי שבגיור עולי חוק השבות ש"אינם יהודים", מעוניינים להקל בהליך הגיור, לעומת החרדים המעוניינים לצמצם ככל האפשר את מספר היהודים הלא-חרדים, בכל מחיר. אי-הכרה של הרבנות בגיוריו של הרב דרוקמן מוציאה מאבק זה מחדרי חדרים אל הזירה הציבורית, כאשר מאות גרים נפלים קורבן למאבק כוחות זה. כל זה חושף את הצד האידיאולוגי הברור המצוי בלאו הכי מאחורי העמדות ההלכתיות השונות, שאינן מנותקות מהשלכותיהן הפוליטיות. הטעון של "דאגה לשלמות עם ישראל", שבו מתגדרים ברבנות כדי להצדיק מונופול על זכות הגיור נראה פאתטי משהו לנוכח ריבים פנימיים אלה.

לניתוח אקדמי וסקירה ממצה של העמדות ההלכתיות האורתודוקסיות בנושא גיור, ראו זוהר צבי ושגיא אברהם, גיור וזהות יהודית, מוסד ביאליק, ירושלים, תשנ"ה.

ההכרה בגיורים רפורמיים וקונסרבטיביים שנעשו בחו"ל, שכפה בג"צ על המדינה, תקפה לצרכים אזרחיים, כגון זכאות לחוק השבות. אך בתי הדין הרבניים, שכולם אורתודוקסיים, אינם מכירים בהם לצורכי נישואים וגירושים. המדינה גם אינה מכירה בגיורים לא־אורתודוקסיים שנעשו בארץ.⁵

מצב הדברים הנוכחי יוצר בעיות רבות, שחלקן כבר הוזכרו. מבחינת ההלכה, הוא אינו עונה על הצורך לשמור על הגדרה ברורה וחד־משמעית. יעידו על כך ההתכתשויות המשפטיות בין הזרמים הדתיים השונים על הזכות והסמכות לגייר. בעיה לא פחותה מכך היא העובדה שרוב היהודים בארץ, שאינם חיים על־פי ההלכה, מקבלים מצב דברים זה. הנימוק של משחק הכוחות הפוליטי אין בו די כדי להסביר את פיצול התודעה שרוב היהודים הישראלים מוכנים לקבלו, בלי לתת לעצמם דין וחשבון על עולם ערכיהם ועל המציאות המעוותת שהם יצרו כמו ידיהם, ואינם טורחים לשנותה.

שכבה של מאות אלפי "יהודים לא־יהודים",⁶ הנפגעים בזכויותיהם הבסיסיות ביותר, אינה עניין של מה בכך. התעקשות על אופן אחר של הגדרה, מענה אחר לשאלה "מיהו יהודי?" עשויים לשקף נאמנה יותר את השקפותיהם של רוב היהודים במדינת ישראל; להפסיק את המצב שבו אנשים שהוכרו כיהודים בארצות מוצאם, ולפעמים אף סבלו בשל כך, מגיעים למדינת ישראל ומגלים לתדהמתם שאינם יהודים, ואף נפגעים בשל כך בזכויותיהם. הגדרה כזו תוכל גם לתת מענה לבעיות מרכזיות המעסיקות היום את מדינת ישראל ואת העולם היהודי: "הבעיה הדמוגרפית", "נישואי התערובת", ושאלת התוכן שיש להגדרת זהות "יהודית" עבור אדם שאינו חי על־פי ההלכה כפי שהיא היום. הווה אומר, חלק ניכר, אם לא רוב יהודי העולם.

המושג "בעיה דמוגרפית" מצמרר כאשר הוא אינו מוסב לאוכלוסיית בעלי־חיים בסכנת הכחדה, אלא לבני־אדם. בני אדם אינם נתונים דמוגרפיים. אם נתעלם לרגע מן המונח עצמו, הרי שזו דרך אומללה לציין את שאיפתם (שניתנת להצדקה) של אזרחים יהודים רבים לקיומו של רוב יהודי במדינת ישראל.⁷ שינוי בהגדרת "מיהו יהודי" יאפשר שינוי התייחסות ונתונים בתחום זה.

5. לסקירה מקיפה של מצב מורכב זה ראו עוד <http://www.snunit.k12.il/seder/convert/intro.html> וכן, מאמר שסוקר באופן מקיף וממצה את כל השלבים בהיווצרות המצב הנוכחי והמאבק הפוליטי והמשפטי המתנהל סביבו, מאת משה שטרן <http://www.ornim.ac.il/sites/hebrew/sites/shner/jew-3rd-thousand-jew-identity/Pages/default.aspx>.

6. ראו אשר כהן, יהודים לא־יהודים, זהות יהודית ישראלית ואתגר הרחבת הלאום היהודי, מכון שלום הרטמן, ירושלים 2006. אציין שאני חולקת לחלוטין על הנחת היסוד של ספר זה, ש"רק גיור דתי שייחשב כבעל תוקף בעיני כל החברה היהודית, ולכל הפחות בעיני הרוב המכריע שלה, הוא דרך ההתמודדות הרצויה עם אתגר הרחבת הלאום היהודי בישראל" (26).

7. ראו רות גביוון, "המדינה היהודית: הצדקה עקרונית ודמותה הרצויה", תכלת, כתב־עת למחשבה ישראלית, 13, 2002, 50-88.

ריבוי "נישואי התערובת" מוגדר כאיום הראשון במעלה על הקיום היהודי בתפוצות. ואכן, כל דיון במספר היהודים בעולם נדרש לעניין זה.⁸ אני מזמינה את קוראי לעצום לרגע את העיניים ולהגיד "נישואי תערובת" ולחשוב על כל הקשר לא-יהודי שהם יכולים להעלות בדעתם למושג זה. זהו מושג הנגוע באופן בלתי נמנע בגזענות. ובעצם, הוא נגוע בגזענות גם בהקשר היהודי!

מדוע על צעיר או צעירה יהודים, החיים כשוים בחברה פלורליסטית, להינשא למי שנולד לאם יהודיה דווקא, אם הם לא מקבלים את סמכות ההלכה? האם הדם שלהם אדום יותר?⁹ יהודים נלחמו ועדיין נלחמים למען שוויון זכויות לכל אדם. על סמך מה נפסל א-פריורי כל אדם שלא נולד לאם יהודיה כמועמד ראוי לאהבה וזוגיות? כאשר מדובר ביהודים שאינם מקבלים את מרות ההלכה, מדוע שיקבלו על עצמם גזירות בדלניות, בעוד אורח חייהם משולב בחברה הכללית?

יש כאן תפישה לא מתואמת בין ההגדרה לבין המציאות; בין הפלורליזם של חברה המקבלת את היהודים כחלק אינטגרלי לחלוטין שלה, לבין בדלנות שאני לא מצליחה לחשוב על שום הצדקה מוסרית שלה היום.¹⁰ מדוע להתעקש להגדיר מי שהוא יהודי הגדרה גנטית, מהותנית, בעולם שבו אנשים מוזמנים להגדיר את עצמם ולבנות את זהותם מתוך שלל האופציות הקיימות?

תיאוריות הגדרת זהות: מהות או הבניה

כדי להתקדם בחשיבה, ברצוני לעיין בתיאוריות זהות שנוצרו בהקשרים אחרים. שאלת הזהות והגדרתה תופשת מקום מרכזי במאבקים פוליטיים רבים ובחשיבה הביקורתית במאתיים השנים האחרונות: כוונתי למאבק לשוויון בין-גזעי, להגות הפוסט-קולוניאלית, לפמיניזם, ולתיאוריות הקוויר שמרחיקות לכת אף יותר ומאתגרות הגדרות זהות באשר הן. ארצה להשתמש במושגים ותובנות הלקוחים מעולמות מושגים אלה כדי לבחון את סוגיית הזהות היהודית.

8. לדוגמא <http://www.lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=7088>

http://www.limudim-info.co.il/one_news.asp?IDNews=5891

<http://www.hidabroot.org/ARDetail.asp?BlogID=7678>

<http://www.chool.co.il/Article.aspx?id=171>

ברוך הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה על מספר היהודים בעולם, הנמצא בכתובת זו

http://cbs.gov.il/shnaton59/st02_27.pdf

נוספת הערה: הגדרות למדינות אחרות מלבד ישראל מתייחסות לאוכלוסיית "ליבה" יהודית, הכוללת אנשים המגדירים עצמם כיהודים, או אנשים בני הורים יהודים וללא הגדרת זהות דתית או אתנית.

9. זהו תרגום של ביטוי המופיע בתלמוד הבבלי (סומק טפי) כדי להזהיר מפני העדפת חיי אדם אחד על פני חיי אדם אחר כשאין לכך נימוק מאוד משכנע, ראו סנהדרין עד ע"א, יומא פב ע"ב, פסחים כה ע"ב.

10. בעבר, כאשר כל אדם הוגדר על ידי נתוני הולדתו, מבחינת דת, מגדר, מעמד חברתי, זכויות וחובות, לא הייתה בעיה מיוחדת עם הגדרה זו. הבעיה נוצרת בחברה שהנחת היסוד שלה היא ליברלית, דוגמת המדינות הדמוקרטיות, שבהן חיים יהודים היום.

הגדרות זהות מהותניות מחלקות חלוקה בינארית בין מי שכלול בזהות לבין האחר. כמעט תמיד מתלווה לכך גם ערך היררכי. האישה היא האחר של הגבר ונחותה ממנו, כך גם האדם שאינו לבן ואינו הטרוסקסואל. הגדרות אלה רווחו ועודן רווחות והן מעצבות את המציאות במידה רבה: נגישות למשאבים ומעמד חברתי נגזרים למעשה מהגדרות אלה, גם בחברות המצהירות על שוויון בין בני-אדם ללא הבדל דת, גזע, מוצא ומין. כך, למרות הצהרה על שוויון, נאלצו ונאלצים השחורים להיאבק על זכויותיהם בארה"ב, והנשים ממשיכות את מאבקן לשוויון זכויות בכל מקום בעולם. לעומת זאת, ההצהרה על שוויון ללא הבדל דת מתקיימת, לכל הפחות עבור היהודים, בארצות העולם המערבי.¹¹

הרעיון הליברלי מניח שוויון בסיסי ואוניברסלי לכל אדם ללא הבדל דת, גזע או מין. מעמדו, זכויותיו וחובותיו נגזרים (לפחות ברמה ההצהרתית) מעובדת היותו אדם. כאשר מדובר באדם עם צרכים מיוחדים, מותאמת מערכת הזכויות והחובות לצרכיו הספציפיים, מתוך אותה הנחה שוויונית. למן המהפכה הצרפתית, התשתית הערכית של מערכות שלטוניות דמוקרטיות היא "חירות ושוויון".

אולם בפועל, הגדרות זהות מהותניות המשיכו וממשיכות לעצב ולקיים מנגנוני כוח ודיכוי, המפרים את השוויון ההצהרתי. לכן, ערעור על ההיררכיה הקיימת ומאבק לשוויון זכויות מלא למעשה, נסמך על הגדרת מה שנתפש כמתאר מהות – כהבניה חברתית המשרתת אינטרסים של השולטים במוקדי הכוח בחברה.¹² חשיבה ליברלית וביקורתית חושפת את הפונקציה האידיאולוגית של הגדרות המהות, שמהן נגזרים תפקידים, זכויות וחובות.

צבע עור הוא תכונה מולדת, כמו צבע עיניים. מעולם לא חשב איש שבעלי עיניים מצבע מסוים שונים מהותית מבעלי צבע עיניים אחר ולא נגזר מעובדה זו דבר. האם יש בעובדת הולדתו של אדם עם עור שחור כדי להצביע על מהות שונה מבעל צבע עור לבן? כאשר מחליפים צבע עור בצבע עיניים, נחשפת השרירותיות של תפישה זו.

החשיבה הביקורתית טוענת שאין למינו של אדם, להעדפותיו המיניות או לצבע עורו דבר עם מהותו, ולכן גם עם מערכת זכויותיו וחובותיו, יותר משיש לצבע עיניו. ההנחה שהמיניות או המוצא העדתי של אדם הם מאפיין טבעי שלו שממנו נגזרות תכונות מאפיינות וגם זכויות וחובות ייחודיות, שונות מבני מין או מוצא עדתי אחר – היא דכאנית מעצם מהותה. היא היררכית ומשרתת את האינטרסים של מי שנמצאים בראש ההיררכיה ומגדירים את האחרים. ההנחה שאדם שצבע עורו שחור או אישה הם בעלי אינטליגנציה נמוכה יותר מגברים לבנים (הנחה שמצליחה גם להיות "מוכחת" במבחני איי. קיו. למיניהם) אינה עובדה, כי אם אידיאולוגיה שנועדה לשמר את הכוח בידי האנשים שלמענם נבנו מבחנים מדעיים אלה.

11. לא אכנס כאן לשאלה מדוע דווקא זה הצליח. זה קשור אולי לטראומת השואה, ואלי גם לעובדה שהיהדות אינה עור בולטת לעין (חוץ מאשר אצל יהודים חרדים), וכנראה שזה מורכב יותר. המתח הגובר באירופה בין נוצרים למוסלמים מעיד שגם מאבק לשוויון בין בני כל הדתות – לא אבר עליו כלה.

12. ראו מישל פוקו, תולדות המיניות חלק א', הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1997.

אין זאת אומרת שאין הבדלים בין בני-אדם. אין זאת אומרת שלא ניתן להבחין בין נשים לגברים (אף כי לפעמים, ההבחנה אינה ברורה כל-כך). הטענה היא שהשוני אינו מבטא מהות, אלא הבניה תרבותית-חברתית, ובהיותה כזו אפשר, ולפעמים אף רצוי, לשנותה. "הנשיות" כמבטאת אוסף מאפיינים, תפקידים, זכויות וחובות אינה תכונה מולדת. היא מבנה תרבותי, תוצאה של חברות וחינוך.¹³ כאשר מבנה תרבותי מעין זה מתגלה כדכאני ומפלה, אפשר לחתור לשנותו.

אני נמנעת מלהיכנס לוויכוח האונטולוגי, לשאלה האם באמת נשים נולדות שונות באופן מהותי מגברים, הומואים מהטרוסקסואלים או שחורים מלבנים. ויכוח זה אינו מוכרע, וקשה מאוד להכריע בו. המדע נכשל בניסיון להוכיח עמדה זו או אחרת באופן נטול פניות. לעצם דיוננו, הבחירה באופציית ההבניה נובעת מסיבות אתיות ולא מסיבות אונטולוגיות. **החתימה לשוויון זכויות וחובות אוניברסלי אמיתי חייבת להישען על ההנחה שהמשותף לכל בני האדם הוא מהותי יותר מכל המבדיל ביניהם. צרכים מיוחדים או ספציפיים אינם מעידים על מהות שונה, כי אם על מציאות שונה.**

שוויון זכויות אוניברסלי, הנשען על מהות אנושית משותפת, אינו בא לבטל הבדלים בין בני אדם. הוא רק מגדיר הבדלים אלה כמשניים לעומת האנושיות המשותפת. הוא גם מניח שהבדלים בין בני-אדם אינם ואסור שיהיו בעלי ערך היררכי. בני-אדם הם קודם כל שווים. ההבדלים ביניהם הם עושר אנושי שאין לגזור ממנו עליונות או נחיתות. המושג "רב-תרבותיות" הוא ניסיון לקרוא בשם לתפישה של ריבוי ושוני שאינה מבטאת היררכיה. ייחודיות תרבותית או דתית אינה מעידה על מהות שונה כי אם על בחירות שונות, על מורשת ייחודית וכדומה, ותו לא.

ההלכה: מהות או הבניה

ההלכה היהודית בנויה על הגדרות זהות מהותניות, על ההנחה שאדם נולד עם זהותו המוגדרת שממנה נגזרות משמעויות תרבותיות והלכתיות מרחיקות לכת. מעמדה של מי שנולדת עם איברי מין נקביים הוא מיני וביה שונה ממעמדו של מי שנולד עם איברי מין זכריים, וגם ממי שנולד ללא איברי מין או עם איברי מין גם זכריים וגם נקביים (טומטום ואנדרוגינוס). כך גם לגבי חירש ושוטה (הקטן, השלישי בשלישייה ידועה זו, הוא מצב זמני הנמשך עד גיל 13), שמעמדם ההלכתי גזור וקבוע מעצם היותם נכים או מוגבלים.

האחר של היהודי הוא "הגוי", שנחשב נחות לעומת היהודי ויש לנחיתותו השלכות מעשיות המפללות אותו לרעה. במונחי ההלכה של חז"ל, אין חייבים להחזיר את אבידתו, מותר להלוות לו בריבית (אסור להלוות ליהודי בריבית), נאסר על מיילדת יהודיה לילד אישה גויה (אף כי ההפך מותר), ומינקת יהודיה לא תיניק תינוק גוי (אף כי ההפך מותר), ואלה הן רק דוגמאות אחדות. נחיתותו נאמרת עד היום בחלקים רבים בתפילת היומיום, בכרכות התורה ועוד –

13. המונח "מגדר" נועד להבחין בין הנתון הביולוגי של המין לבין המבנה התרבותי הזה.

טקסטים הנאמרים בפי כל אדם יהודי המחויב להלכה באופן שגרתי, כך שהם מעצבים תודעה (למשל, "ברוך שלא עשני גוי" בתפילת שחרית, "שלא עשנו כגויי הארצות ולא שמנו כמשפחות האדמה" בתפילת "עלינו לשבח" הנאמרת בסוף כל תפילה, "אשר בחר בנו מכל העמים" בברכת העלייה לתורה וכו').¹⁴

הגיור, התהליך ההופך אדם מגוי ליהודי, נבנה בתוך מערכת מושגים זו בכל הזרמים הדתיים, בדומה למעבר של ילד למעמד של בוגר בהגיעו לגיל 13. נקודות אלה נקבעות כמעברים ברורים וחדים ממעמד אחד למעמד אחר. האם נוכל להיאחז במעברים אלה כדי לערער על הקביעה, שההלכה מבוססת על תפישת זהות מהותנית? זו יכולה להיות נקודת מוצא מעניינת לדיון בשינויים אפשריים בעולם ההלכה כדי להופכו למהותני פחות.

המבנה ההלכתי המגדיר היטב מעמדות, לרוב בצורה מהותנית, ושומר בכך על ההיררכיה החברתית, שירת ככל הנראה היטב את אתגר הקיום היהודי המובחן בחברות, שבהן הגדרות מהותניות היו מנת חלקן של כל קבוצות האוכלוסייה; כאשר היהודים היו קבוצת מיעוט בתוך מסגרת דתית ואתנית אחרת, לא-פלורליסטית ולעיתים קרובות אף דכאנית. טענתי היא שהמציאות השתנתה ולכך אני מנסה להגיב.

ההלכה היהודית, או נכון יותר לומר היום ההלכות היהודיות,¹⁵ נבנו על הגדרות מהותניות של היהודי, הגוי, האישה, הילד, בעל-המום ועוד. **כאשר קבוצת לחץ פוליטית מאלצת את בית המחוקקים הישראלי להגדיר יהודי על-פי ההלכה – היא מאלצת אותו לעבוד לפי הגדרה מהותנית, הסותרת את עצם הרעיון הליברלי העומד ביסוד הדמוקרטיה.**

הגדרת הזהות היהודית יכולה וצריכה להיפתח

מן הסתירה האמורה יש המסיקים כי קיימת סתירה מהותית בין יהדותה של מדינת ישראל לדמוקרטיה שלה, וסבורים שיש על כן להפסיק ולהגדיר את מדינת ישראל כמדינה יהודית, אם לוקחים ברצינות את הדמוקרטיה. אני סבורה שאפשר גם אחרת. התרבות היהודית הצטיינה לאורך הדורות בכוחה להשתנות ולסגל את עצמה למציאות משתנה במרחבים גיאוגרפיים שונים. אנחנו מצויים בעידן שזועק לשינוי.

חלק ניכר מן היהודים היום אינם מחויבים להלכה, לשום סוג של הלכה, והיהדות מבחינתם היא לא רק דת, או שאינה דת בכלל. במדינת ישראל אלה הם רוב היהודים. עבורם היהדות מורכבת במינוחים משתנים מאתניות, תרבות, שפה, מסורת, קבוצת שייכות, לאום וגם דת.

14. העובדה שהוגים יהודים רבים מתמודדים עם מצב דברים זה בחשיבתם ומציעים הגדרות זהות אחרות, אין בה כדי לערער על המבנה ההלכתי שאני משקפת כאן. באשר לתפילה, התנועות הרפורמית והקונסרבטיבית מוסיפות את המילים "ועל כל יושבי תבל" בכל מקום בתפילה שבו נאמר "עלינו ועל כל ישראל", אך עדיין מזמרים בהן בגיל ובשמחה את תפילת "עלינו לשבח" בסוף כל תפילה, ומברכים בהן את ברכות התורה כלשונן (בקהילות קונסרבטיביות. ייתכן שיש שינויים יותר מרחיקי לכת בקהילות רפורמיות).

15. ההלכה החרדית-אשכנזית, החרדית-ספרדית, הציונית הדתית המודרנית, הציונית החרדית, הרפורמית, הקונסרבטיבית וכו'.

עבור חלק מן היהודים שאינם מחויבים להלכה (לשום סוג של הלכה), אף לא ברור אם, ואיזו משמעות, יש לזהותם היהודית.

כל עוד היהודים היו מיעוט, ולעיתים אף מיעוט מדוכא, בתוך חברה שהגדרת הזהות הדתית הייתה מובנת מאליה בתוכה, ההגדרה ההלכתית לזהות יהודית לא שירתה מנגנון דיכוי. לעומת זאת, המציאות במדינת ישראל, כאשר הרוב היהודי מגדיר את האחר הלא-יהודי הגדרה מהותנית והיררכית, הופכת למנגנון דכאני. ובחברות שבהן נהוג שוויון זכויות אמיתי לבני הדתות השונות, הרי שהתעקשות על הגדרה מהותנית הופכת דכאנית הן ליהודים שרוצים להינשא לפי נטיות ליבם, והן למי שרוצים להצטרף לציבור היהודי משום שנישאו לאדם יהודי, או מכל סיבה אחרת שאינה דתית דווקא.

מתוך מציאות זו, ולאור הקושי המוסרי העקרוני שבהגדרה ההלכתית המהותנית, האם לא נכון יהיה לבחון אופציות אחרות להגדרת "יהודי"? או לחילופין, האם לא נכון יהיה לחשוב כיצד ההלכה תשנה את הגדרותיה ופסיקותיה כך שיתמכו יותר על תפישה שוויונית של בני אדם?

ברמה הפוליטית והמשפטית, אם ברצונה של מדינת ישראל לאחוז בכפילות של מדינה "יהודית ודמוקרטית", הרי שעליה לשנות את הגדרת יהודיותה כך שלא תסתור את הדמוקרטיה שלה, כפי שמתחייב מן המצב היום. מדינה אינה יכולה להצהיר על עצמה כמדינה דמוקרטית במלוא מובן המילה, כל עוד היא מחזיקה אוכלוסייה משמעותית של אנשים שנפגעים בזכויות יסוד שלהם בשל היותם "חסרי דת" או לא-יהודים על-פי החוק. מדוע שיהודי לא יוגדר, למשל, גם על-פי אביו ולא רק על-פי אמו? ומדוע שיוגדר בכלל דרך האנשים שילדו אותו?¹⁶ מוצע בזאת שתהיה זו זכותו של אדם לבחור בזהותו היהודית ובהגדרתה, כפי שזכותו של אדם להגדיר את זהותו המינית והמגדרית. וכמו שצבע עורו של אדם לא אמור היום להגדיר שום דבר מעבר לעובדה הביולוגית שנולד כך, הרי שגם עובדת ההיוולדות לאם יהודיה היא עובדה שלא צריכה להיות לה שום משמעות משפטית או מוסרית מעבר לכך. יבחר אדם אם רצונו להיות מזוהה עם הקבוצה המתקראת יהודית – או לא. אם בחר "להתגייר סוציולוגית",¹⁷ כלומר, לחיות באורח חיים דומה לזה של יהודים רבים בארץ, מדוע שלא ייחשב ליהודי בבואו לממש את זכויותיו למעמד אישי אל מול מוסדות המדינה? כיצד ניתן להצדיק זאת מבחינה מוסרית ומדוע לעשות זאת? וכך, גם באשר ל"גיור סוציולוגי" בתפוצות: אם בחר אדם לגדל

16. ה-CCAR, הוועידה המרכזית של רבני ארה"ב של התנועה הרפורמית, החליטה בשנת 1983 להכיר ביהדות גם על-פי האב. זהו כיוון להתקדמות, אף שהוא נותר במסגרת החשיבה ההלכתית והמהותנית, תוך שהוא מרחיב את הגבולות. אינני מתייחסת לבעיה הנוגעת למי שכלל אינו יהודי ואינו רוצה להזדהות כיהודי במדינה, לפלשתנים. זו סוגיה נוספת שמצריכה אף היא התייחסות וראו את מאמרי "יהודי לא מגרש יהודי": מחשבות על אחווה, שוויון וצדק", החינוך וסביבו ל', 2008, 131-140. למי שהוא בן דת אחרת יש לכל הפחות הזכות להינשא ולהיקבר על-פי דתו.

17. מושג שמצאתיו בספר של אשר כהן "יהודים לא יהודים" (ראו הערה 4) 35-40. אני חולקת על הנחתו שאין די בכך כדי להפוך אדם ליהודי, ועליו בכל מקרה לעבור גם גיור דתי.

את ילדיו בזהות יהודית, מדוע להתעקש ולברוק מי הם הוריו הביולוגיים ומהו מוצאם האתני-ביולוגי?¹⁸

המציאות שתיווצר כתוצאה מכך היא של גבולות פחות ברורים בין מי שהוא יהודי למי שאינו יהודי, וזה יאלץ יהודים לעסוק במשמעות שיש ליהודיותם. אם לא יהיה די בעובדת הולדתם כיהודים, יצטרכו יהודים על פי לידתם לשאול את עצמם, מה עושה אותם ליהודים? במובן זה ייווצר שוויון בין כל החפצים בזהות יהודית, בני אנשים יהודים או לא. האופציות להשיב על שאלת הזהות הן רבות, וקיימות במציאות וגם בהגות היהודית העכשווית, רבת הפנים.

יבחר אדם אם היהדות היא לאומיותו (בובר, הרצל, א.ב. יהושע), היא מסורת הוריו אך לא דווקא במשמעות דתית (מאיר בוזגלו), היא תרבותו (אחד העם, ביאליק), היא שליחות מוסרית לעולם במימושה הפוליטי בתוך מדינה (לוינס, הרטמן), הנרדפות שלו (אמרי וסטיינר), או דת, על כל הגוונים הדתיים הקיימים וממשיכים להיווצר היום. מן העמדה המנוכרת לכל מה שהוא יהודי כחשוד בכפייה דתית, יוכל היהודי לפנות אל יהדותו וליצור אותה בדמותו, כך שירגיש שלם איתה. אני סבורה שיש בכך פוטנציאל חיובי מאוד לפתרון בעיית קיומה של היהדות. יהודים ירצו להיות יהודים, כי תהיה לכך משמעות חיובית עבורם, משמעות שהם שלמים איתה, שאינה כפויה עליהם, אינה משרתת מנגנוני דיכוי ואינה סותרת את עמדותיהם המוסריות. יש להציג, ללמוד וללמד אופציות מגוונות אלה. יהודים רבים שאינם עוסקים בזהותם, סבורים שהיהדות אינה אלא דת, ואם אינם דתיים, הרי שאינם "יהודים טובים" באמת. רגש הנחיתות הזה יש בו, אולי, כדי להסביר במידה מסוימת את המונופול המוענק למפלגות הדתיות והחרדיות לטפל בכל סוגיה יהודית שעל הפרק ברמה הלאומית והאישית. רבים אינם יודעים שמעצם היותם ציונים (אם הם אכן ציונים), הרי שבזהותם כלולה תפישה של היהדות כלאום וכתרבות.

הרעיון של מדינה יהודית אינו דתי כי אם לאומי ותרבותי. התרבות הישראלית היהודית (שכן נוצרת תרבות ישראלית גם של מי שאינם יהודים) הנוצרת היום בארץ היא תרבות יהודית, שברובה נושאת אופי חילוני, שביסודה תפישה של יהדות כציוויליזציה בעלת שורשים עתיקים מאוד, אך שאינה חדלה מלהשתנות ולהיווצר. את הפער שבין התפישה הרווחת של יהדות כדת בלבד לבין האופנים הרבים של היהודיות שאנשים מממשים בחייהם, יש להפוך למודע ולצמצמו. יידע אדם להגיד לעצמו במה הוא יהודי לגיטימי, אם רק ירצה בכך.

18. ברוח זו מציע יוסי ביילין בספרו "מותו של הרוד מאמריקה", ידיעות אחרונות, תל-אביב 1999, "ג'יור חילוני", שהוא הכרה בכחירתו של אדם להגדיר עצמו יהודי על-פי המלצתם של מכרים יהודים, וכך להפוך לחלק אינטגרלי מקהילה יהודית, או להירשם כאזרח יהודי במדינת ישראל (שם 156-159).

דין: חסרונותיה של הצעה זו

הצעה זו אינה חידוש. בן-גוריון ושותפיו הפוליטיים חוקקו על פיה את חוק השבות, לפני שנכנעו ללחץ המפלגות הדתיות לשנותו. גם ההתנגדות הצפויה להצעה זו מצד מי שמגדיר את היהדות בראש ובראשונה כדת, אינה חדשה.

אולי יש בדבריי כדי להצביע על הצורך הדחוף בשינוי עקרוני של החשיבה ההלכתית בימינו בנושא זה. זאת לאור מציאות השונה באופן מהותי מן המציאות שבתוכה עוצבו דפוסי החשיבה והפסיקה ההלכתיות. הבנה כי המציאות אכן השתנתה, לצד כלי הביקורת המעמידים הגדרת זהות מהותנית כבעייתית מבחינה מוסרית, עשויים אולי לעזור לאנשי הלכה יצירתיים ואמיצים ליצור את השינוי הדרוש.

רמזים לגישה זו אפשר כבר למצוא בתנועה הרפורמית בארצות-הברית, שמקבלת לקרבה אנשים שלא ניתן להגדירם כיהודים על-פי ההלכה וכלי לכפות עליהם גיור. אולם ככל הידוע לי, חדרונות הלכתית זו היא פתרון פרגמטי לבעיה מעשית. אני סבורה שנחוץ יותר מכך. עוצמת ההתנגדות הדתית לשינוי ההלכה תפחת אם מנהיגים דתיים יובילו אותו, ולא רק כפשרה פרגמטית עם המציאות, אלא מתוך תפישה עקרונית ומוסרית של הראוי לשינוי.¹⁹ הדת היהודית אינה פסולה. יש לה עבר מפואר ורב השפעה על כלל התרבות המערבית. אלא שבסירובה להשתנות, לאור המציאות, היא מרחיקה מעליה יהודים רבים שאינם חפצים בפער זה שבין דתם לערכיהם.

גם אם גישה זו לא תתקבל על ידי רוב האנשים הדתיים או המפלגות הדתיות, נראה לי שחשוב מאוד להעלות את הנושא בפני הישראלים המגדירים את עצמם כיהודים ואינם דתיים. המצב הנוכחי מפקיע מהרוב את ההחלטות העקרוניות בנושא זה ומפקיד אותן בידי המיעוט הדתי, כאשר לא ניתנת באמת הדעת על ההשלכות המעשיות, ולא פחות מכך על ההשלכות המוסריות והעקרוניות שיש למציאות זו. ככל שאנשים רבים יחוו אי-נחת מן המצב הנוכחי ויפעלו בדרכים שונות להתנגד לו, כך יגבר הלחץ על פוסקי ההלכה לשנות אותה או להישאר בלתי רלוונטיים למציאות הנוצרת.

לא מדובר רק במאבק בזירה הפוליטית. הבחירה להינשא ולהיקבר שלא במסגרת בתי הדין הרבניים, אף כי בצורה יהודית,²⁰ התייחסות למי שאינם מוגדרים יהודים על-פי ההלכה כאל יהודים לכל דבר אם רצונם בכך, והפסקת השימוש במונחים "גוי" או "לא-יהודי" כדי להגדיר אנשים אלה, הן פעולות שכל אדם יכול לנקוט לפי בחירתו. שינוי מאזן הכוחות בתוך הציבור היהודי הישראלי יכול לבוא "מלמטה" ולא רק "מלמעלה".

19. ישנם התחלות ורמזים לחשיבה ביקורתית מסוג זה בתוך עולם ההלכה, אף כי בינתיים הם שוליים ונעדרים השפעה מעשית, לצערי.

20. "הוויה" הוא אחד הארגונים המציעים קיום טקסי חיים ברוח המסורת היהודית לכל המבקש. הפתרונות המשפטיים לחיים משותפים ללא נישואין ברבנות קיימים היום בחוק. אלה רק דוגמאות לסוג ההתנגדות שאני מציעה.

קושי נוסף עלול לצמוח מכיוון אחר לגמרי: מן הפער הגדל בין מדינות העולם השלישי למדינות העולם הראשון, שישראל נמנית עמן. טשטוש הגדרת "יהודי" יחד עם חוק השבות עלול להביא לארץ נחשולים של מהגרים מן העולם השלישי, שיגדירו עצמם יהודים רק כדי לקבל זכות להיכנס לארץ ולחיות בה בתנאים טובים יותר מאשר בארצות מוצאם. מדינת ישראל לא תוכל להתמודד עם קליטתם של אנשים רבים כאלה.²¹ זהו עקב אכילס של הצעת. אולי החשש הזה יוביל לקידום החלטות שנשמעות בשנים האחרונות, בדבר הצורך לשנות את חוק השבות, להשהות את קבלת האזרחות האוטומטית למועד שלאחר תקופת קליטה, ובכפוף למבחני קבלה המעידים על התערות תרבותית, כמקובל בארצות מערב אחרות. מבחנים, שמטרתם לבדוק את רצינות "הגיור הסוציולוגי" של אדם, יוכלו להבטיח את קבלתו כיהודי-ישראלי מן המניין לפי הצהרתו, ולאחר פרק זמן מסוים של קליטה. האם די בכך להתמודדות עם אתגר בסדר גודל כזה? מצד שני, המציאות – שבה מהגרי עבודה שכבר התערו בארץ וילדיהם מרגישים ישראלים לכל דבר, אנשים שעברו למעשה גיור סוציולוגי, מגורשים מן הארץ כי אינם יכולים ליהנות מחוק השבות וגם לא משום צורת התאזרחות אחרת – היא לא מוסרית ולא ניתנת להצדקה. אילו יהודים היו נידונים לשרירותיות מסוג זה בארץ אחרת, היו קמים היהודים בכל העולם וצועקים חמס, אנטישמיות ואי-צדק. איך קרה שדווקא מדינת ישראל נוהגת בצורה כל-כך לא מוסרית כלפי אוכלוסיות חלשות בתוכה?

יתרונות נוספים של הצעה זו

שינוי מושגים והגדרות, כפי שמוצע כאן, מאפשר להתבונן בבעיות המעסיקות היום את היהודים ואת היהדות מנקודת מוצא חדשה. הוא מערער על עצם הצורך בהיבדלות, בהציעו שהקיום היהודי יתבסס לא על שלילת האחר, אלא על יציאת תכנים חיוביים ומגוונים בתוך הזהות היהודית. העולם מפסיק להיתפש כאיום והופך להיות זירה של יצירתיות, גיוון, השפעות הדדיות ועושר הנובע מריבוי. אנשים הרוצים להיות יהודים יאלצו ללמוד על מורשתם ותרבותם ולבחור כיצד הם מבטאים מרכיב זה בזהותם, כי הם לא יוכלו להסתמך על המובן מאליו. המצב הנוכחי, שבו המובן מאליו שולט, אך גם מעורר רתיעה ואנטגוניזם, מסוכן בעיניי ליהדות הרבה יותר ממצב שבו יהודים יבחרו ללמוד וליצור את עצמם כיהודים. הוא מעמיק את הבורות והניכור כלפי היהדות או מה שנתפש בטעות כאופציה היהודית הלגיטימית והאמיתית (היהדות ההלכתית האורתודוקסית בדרך כלל).

"הבעיה הדמוגרפית", "נישואי תערובת", המאבק האינסופי בין הזרמים הדתיים על כוח השפעתם על שאר הציבור, כל אלה יוכלו להידון מפרספקטיבה חדשה. היהדות תשתנה ותתגוון והיהודים יצטרכו לשאול את עצמם מה בכל זאת משותף להם. זו שאלה שכבר עסוקים בה,

21. הרתיעה מקליטתם של הסודנים המצליחים לחדור דרך סיני לישראל, שאי אפשר להצדיקה מבחינה מוסרית (ובלא קשר לטענה ליהודיות), נובעת מטעמים פרגמטיים מסוג זה. איני מצדיקה זאת, אבל החשש קיים והוא אינו מופרך.

ובצדק, כי גם היום המצב מפולש דיו כדי שהתשובה לשאלה זו לא תהיה ברורה מאליה. כל זה יניע את היהדות ככוח חיוני ובטוח בעצמו אל העתיד. לא עוד התגוננות מן העולם העוין כמגדיר מרכזי. העולם ברובו אינו עוין את היהדות באשר היא. היהדות כלל אינה די ברורה כדי לעורר אנטגוניזם כללי, והיא מעוררת התנגדות בעיקר במרכיביה הברדלניים.²²

לקראת סיום ברצוני להעלות היבט נוסף של העניין. העיסוק הישראלי בזהות היהודית מתעלם באופן כמעט מוחלט מן המיעוט הפלשתיני הישראלי, כדבר מובן מאליו. הרי אין להם ולזהות יהודית דבר, ואדרבה, חוק השבות ודומיו, ו"הבעיה הדמוגרפית" נועדו להשאיר אותם במצב של מיעוט מובדל היטב ללא השפעה וללא יכולת היטמעות. מובן שאין ככוונתי להציע כפייה של שינוי זהות, אלא רק להציע שבמקום שבו קיימת שכנות בין תרבויות ודתות, השפעה הדדית וטשטוש גבולות מסוים עשוי להעשיר את שתי התרבויות ולהמעט את האנטגוניזם ביניהן. עבור יהודים רבים בארץ, אופציית הנישואין עם בן/בת זוג ערבי נשמעת כמעט כבגידה. ואני סבורה שבהמשך לכלל האמור לעיל, זו שארית של תפישה עצמית יהודית מזמנים ומנסיכות חיים אחרים. ככל שיינתן שוויון זכויות מלא ואמיתי לכל אזרחי המדינה ללא הבדל דת ולאום, וככל שיתאפשר מעבר מזהות לזהות והגדרה עצמית של זהויות יפחתו המתחים בין יהודים לערבים, וכולנו רק נרוויח מכך.

הגישה המוצעת בזאת נסמכת על אמון ואמונה בכוחה של הציוויליזציה היהודית לשרוד גם את השינויים הקיצוניים שעוברים עליה היום. אמונה זו נסמכת על ניסיון העבר, על תפישת היהדות כתרבות דינמית ויצירתית מאוד, שתמיד ידעה להגיב בזמן למציאות משתנה ולהשתנות בהתאם, בלי לאבד את החוט המקשר עם השלבים הקודמים. החוט המקשר היה הנאמנות לשפה, למושגים ולטקסטים. מהפכות נעשו במושגים ישנים, שמשמעו מחדש. מכאן החשיבות שאני רואה בהגדרה מחדש של מושגים ישנים, וביציקת תוכן חדש להלכה היהודית. דרוש לנו מדרש חדש.

e-mail: elisabeth@ginegar.net

²². אודה ולא אבוש: התנגדות למעשיה של מדינת ישראל אינה נתפשת על ידי באופן אוטומטי כאנטישמיות, גם כאשר נדמה שישראל נמדדת בכלים מחמירים במיוחד לעומת מדינות אחרות.